

Medlem i Industrihistoriskt forum

INDUSTRIHISTORIA I VÄST

Nr 3

2007

Årg 4

Stenindustrin har spelat stor roll för Bohuslän. Spår efter industrien finns på många håll i landskapet. Här huggs ett par knott (gatusten)

I detta nummer bland annat:
Projektet Vision Jonsered
Flygmotortillverkning i Trollhättan
Industrihistorisk web-portal
bokrecensioner
mm

hemsida: www.industrihistoriaivast.net

Hemsida: www.industrihistoriaivast.net
Postadress: Landsarkivet, Box 19035,
400 12 Göteborg
Telefon: 031-206563
Telefax: 031-7786825
E-post: per@clemensson.net
Postgiro: 1262570-3

Ordförande:
Per Clemensson,
Göteborg
Ansvarig utgivare:
Per Clemensson

VÄLKOMMEN
till Föreningen
INDUSTRIHISTORIA I VÄST:s
tidskrift nr 3 2007.

Ärade medlemmar!

Föreningens svaga ekonomi har vi försökt sanera genom utgivning av ett dubbelnummer av tidskriften. Vidare gick vi ut till några av våra stiftare och anhöll om bidrag till verksamheten. Dessa (Landsarkivet, Göteborgs Stadsmuseum, Bohusläns museum och Forsviks Industriminnen) ställde välvilligt upp och Föreningen tackar givarna varmt för deras gåvor. Ytterligare ansträngningar kommer att göras för att stärka ekonomin. Medlemmarna av Verkställande utskottet har beslutat att bidraga med 100:- kr var och kostnaderna för arrangemang och för tjänster skall i möjligaste mån begränsas (se höstens program nedan). För att öka inkomsterna ber vi er att bidraga med extra bidrag utöver medlemsavgiften och att värva nya medlemmar särskilt institutioner och föreningar.

Årsmötet 2007 hölls på Göteborgs Stadsmuseum under god anslutning och under temat INDUSTRIHISTORIA I FRAMTIDEN, Visioner och verklighet. Medverkande föredragshållare var museichef Ingrid Lomfors, docent Kent Olsson, museichef Rolf Danielsson, 1.arkivarie Peter Nordby, intendent Marie Nyberg, metallarbetare Tarmo Ahonen, bitr museichef Mats Sjölin, museichef Katrin Bjerrome och fil dr Lennart Limberg. Mötet inleddes med en intressant visning av museets industrihistoriska utställning och föredragen orsakade livliga diskussioner och många frågor.

Välkomna till höstens arrangemang!

Per Clemensson

Angående projektet Vision Jonsered

av Ann Lindholm

I våras fick jag en förfrågan av Agneta Olsson, Bohusläns museum, om jag ville skriva tre tidsspeglar som gick att använda inom Vision Jonsered. Projektets ambition är att söka EU-medel för att göra det gamla brukssamhället till ett världsarv. Min tidsspegel 2017 skall egentligen även innehålla en del som visar den positiva sidan. Den framtidsvisionen är dock inte skriven.

En dag i maj 1867

Bästa Sara!

Jag har nu varit och besökt brukssamhället Jonsered. Som du vet skall jag kanske söka tjänst där som lärarinna. Här finns kring 160 barn som åtnjuter undervisning av brukspredikanten Kristian Torin och ett fruntimmer. Bruksägaren William Gibson erhöll patronatsrätt och får tillsätta både präst och lärare. Tidigare hade de bara en lärarinna, mamsell Friberg på bruket. Du må tro att här har de haft skola länge. Redan 1839 startade Brackegårdsskolan och det var tre år innan folkskolestadgan gavs ut.

Jag var nyfiken på att besöka detta mönstersamhälle, som jag hade hört så mycket talas om. Släkten Gibson, som ursprungligen kom från Skottland, startade här en fabrik 1835 och byggde upp ett samhälle inspirerat av den engelske socialreformatorn Robert Owen, han var även ägare till bomullsspinneriet New Lanark i Skottland.

Resan gick bra. Jag åkte stambanan, som invigdes 1856, och gick av vid Jonsereds station. Lukten av insjö slog emot mig och, jovisst, där låg sjön Aspen som vinden rev upp små guppande vågor på. Jag fortsatte Alingsåsvägen mot samhället och i luften svävade ormråken och lät alltför vemodig. Även ljuden från fabriken hördes och man såg den höga skorstenen på långt håll. Landskapet är mycket kuperat med skogklädda berg runt dalgången och runt Sävåån. På höger sida kunde jag se säteribyggnaden uppe på en höjd, det är ett anspråkslöst äldre trähus. Vad jag har hört skall det rivs och en mer ståndsmässig herrgårdsliknande villa i nyrenässansstil uppföras.

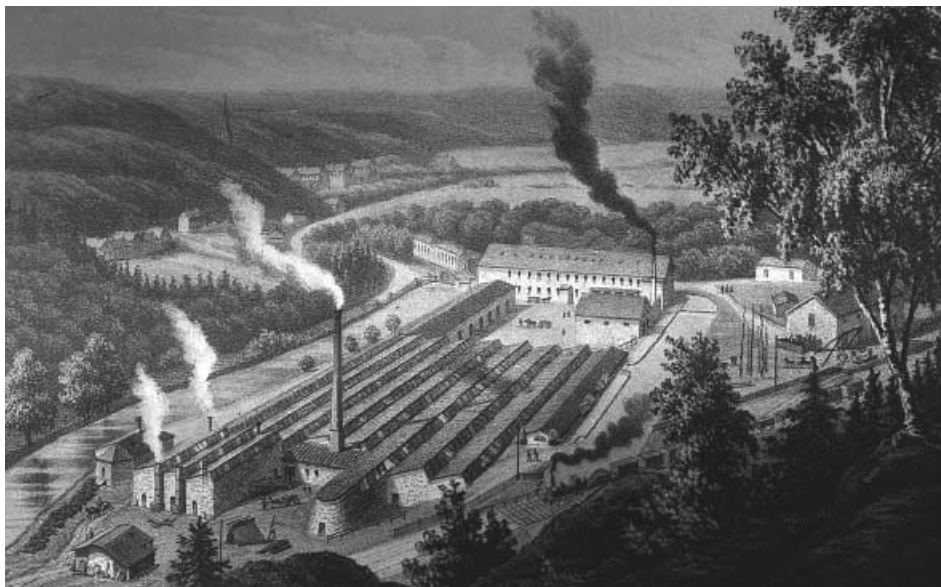

Jonsereds station

Jag fortsatte min väg mot den imponerande fabriksanläggningen där c:a 400 personer arbetar. Där finns spinneri och väveri för tillverkning av segel- och tältduk, mekanisk verkstad med gjuteri samt ett eget tegelbruk. Fabriken ligger på en holme i Sävveån. Jag gick över en bro in genom porthuset som rymmer kontor och in på fabriksgården, kallad Brackegården. Till vänster hade jag det nybyggda bomullsspinneriet och till höger den stora fabriksbyggnaden med sågtak innehållande framförallt: hand- och mekaniska väveriet, järn- och metallgjuteri och mekanisk verkstad. Fabriken drivs med två vattenhjul som hämtar sin kraft ur en 900 meter lång kanal och för att förse fabriken med lysgas byggdes 1834 ett gasverk. Bakom mig låg arbetarbostaden Stampen som inte såg inbjudande ut. Det är en två våningars träbyggnad med vind. Nyegården däremot, som är byggd på 1840-talet för betrodda arbetare, har hög standard som arbetarbostad. Den ligger intill Porthuset och består av två längor. De liksom alla andra byggnader är i rött tegel med dekorationer i gult.

Väl ute igen såg jag Bokedalen på andra sidan om Sävveån. Så oemotståndligt vackert med majsolen som lyste genom de skira nyutslagna bladverken. Mitt i Sävveån stod någon och fiskade lax, kanske var det patron själv.

Sydost om fabriken, uppför en backe, ligger dock de finaste och modernaste nybyggda husen. Nybygget, från 1841, är något nytt som de kallar radhus. Det är byggt för mästare och anställda med högre status. I trädgårdarna, som varje familj har, doftade det av blommande syrener medan småfåglarna hoppade omkring och hade fullt upp med sitt vårbruk. Intill ligger den från världsutställningen i Paris 1855 prisbelönta arbetarbostaden Korpås, en röd tegelbyggnad i två våningar byggd för tio år sedan.

Jonsöfabriken

Jag fortsatte sedan Jonseredsvägen fram mot Manereds gap. På höjden ligger kyrkan och tronar med ett glittrande kors överst på mittentornet. Kyrkan blev byggd genom ett ekonomiskt initiativ av William Gibson och med göteborgsarkitekten Adolf Edelsvård som formgivare. Den invigdes i maj 1860. Nedanför, lite underdånigt, ligger två nybyggda arbetarbostäder Rännegården och Lyktegården i rött tegel med pilastrar och övriga markörer i gult tegel. Varje gård består av två bostadslängor. I Lyktegården finns dessutom brukets handelsbod. Inte långt från Kyrkogatan ligger även en ny och fräsch skolbyggnad.

Här stannade jag upp ett tag och funderade över arbetarnas sociala förhållande. Bruks-samhällen är som små självförsörjande riken med en säregen karaktär genom den patriarkaliska andan. Här i Jonsered har William Gibson varit en framsynt innovatör och infört sparkassa, sjukkasse, skola, kyrka och åldringsvård, men nog är det så att en frisk arbetsstyrka är förutsättningen för att kunna driva ett stort bruk. Jag tror dock på en ömsesidighet. Arbetarna har säkert känt sitt värde och vågat ställa krav.

Åter hemåt var jag både gripen och konfunderad. Det kändes som om jag hade varit på visit i ett anglosaxiskt samhälle, trots att jag var en och en halv mil från Göteborg. Här var så mycket nytt för mig. Samt, inte att förglömma, detta vackra landskap som både är skirt och dramatiskt med ljus bokskog, mörk barrskog och ibland delvis kala berg.

*Med vänliga hälsningar
Anna*

NUTID ÅR 2007

Det var Kristi himmelsfärds dag och gökotta och jag väcktes strax före kl. 8.00 av en blåsorkester. Jag slängde på mig kläder och kopplade min irländska setter, så störtade vi ut. Uppe på Jonseredsvägen marscherade Jonsereds Musikkår med fanorna vajande i vinden. Efter tågade minst halva "brukets" invånare: vuxna, barn och en del hundar. Den irländska settern fick panik och försökte skena hem. Efter att ha sett sin kompis salukin kunde vi dock ansluta oss till tåget, dock längs bak i ledet.

Alla marscherade vi genom samhället och uppför liden mot Amerika (för att bruksinvånarna inte skulle emigrera till Amerika fick de kolonilotter av brukspatron, området fick sedan heta och heter fortfarande Amerika). Vi fortsatte en liten bit in i skogen och ut på en bergsknalle, där slog alla sig ner på marken. Berget heter Ekströmsberget men kallas för Drakeberget, då pojkarna förr släppte upp sina drakar därifrån. Att döma av gamla foton var berget tidigare rätt så kallt och man kunde se ner över samhället. Nu är området istället lummigt av lövträd. Pastorerna ur svenska- och missionskyrkan deltog samt en sångkör, alla sjöng psalmer. Det var väldigt stämningsfullt med "Den blomstertid nu kommer..." uppe på Drakeberget med skir vårg grönska runt. Tyvärr återvände jag känslomässigt till jorden när den

den unge pastorn skulle hålla en kort predikan och använde sig av en modern liknelse, där man vinkar av en nära vän vid flyget. Då slutade jag att lyssna. Istället tittade jag på träden och luktade på morgondofterna. När det var dags för kaffe och kanelbullar, var det bäst att avvika. Settern hade nu hämtat sig helt och var beteendemässigt helt uppe på settrars vanliga nivå, dvs hon hoppade och skuttade och skällde på några barn för att sätta lite fart på tillställningen. Dessutom hade hon börjat sikta in sig på kanelbullarna. Vi gick hem en glittrande försommarmorgon och hade deltagit i en mer än hundraårig tradition, nämligen missionskyrkans årliga söndagsskoleavslutning. Men snart kom regnet.

Man kan undra om bruksandan eller Jonseredsandan lever vidare? Om man nu bortser från det mångsidiga och svårförklarade i detta begrepp och enbart håller oss till den positiva delen; aktiviteter som ger gemenskap, så nog verkar den leva vidare både i traditionell och i ny dräkt och med både gamla och nya invånare som aktörer. Här nedan kommer jag att presentera några exempel, men för en helhetsbild hade det behövts ett helt annat utrymme.

Ovan nämnda Jonsereds musikkår anses vara ett av Sveriges äldsta bruksmusikkårer, kanske från 1860-talet. Numera spelar man vid konserter i kyrkan, på försommaren nere vid kajen till sjön Aspen samt ovan nämnda Kristi himmelfärds dag. När bruket var igång hade man spelningar vid högtidliga tillfällen som när celebra gäster var på besök eller vid midsommarfesterna på Linnekullen.

I Jonsered bor många musiker, av alla kategorier, och musiklivet är mycket aktivt. Rockgruppen heter Jonsereds All Stars och bildades till festen vid millenieskiftet. De spelar bl.a. på kvarterskrogen och på privata fester i Ordenshuset och snickeriet. Tidigare har det även spelats jazz på Linnekullen, dock ej av musiker boende i Jonsered. När man går genom samhället hör man ofta ungdomar som musicerar. Kyrkorna har också stor betydelse för Jonsereds musikliv.

Här finns aktiva sångkörer för barn och ungdom.

Jonsereds Kyrka idag

Midsommarfirande hör till brukstraditionerna. Vid de gamla järnbruken i Uppland kunde firandet vara i fem dagar. Dessa proportioner har det dock inte haft i Jonsered, men har varit en välbehövlig fest bortom vardagens slit.

Förr var det bruket som stod för festligheterna, sedan c:a tio år är det Franciskaner-munkarna som står för arrangemanget. Det är en stor fest på Manereds ängar med lekar, sång och musik, dans kring majstång och tårtätning. Hit kommer även många "utsocknes". Förra sommaren besöktes festligheterna av ungefär tvåtusen personer.

I det gamla ålderdomshemmet från 1899 finns sedan 1978 Helige Franciskus Brödraskap. Utöver midsommarfirandet anordnar munkarna också en mindre fest vid annandag jul på Kyrkogatan. Då spelar musiker från Backateatern och alla sjunger julpsalmer. Det bjuds på alkoholfri glögg och pepparkakor och värmen kommer från eld i en tunna. I klostret finns också ett gästhem. På söndagskvällarna tar munkarna även hand om ungdomar från "Stan" som deltar i kvällsmässan. Efter förtäring blir det idrott i sporthallen.

I Jonsered har det funnits påskeld sedan länge. Förr bidrog fabriken med halvtomma tjärtunnor som brann bra och brasan var känd för att vara väldigt stor. Förr tronade det dessutom en påskkäring överst. Stor är brasan fortfarande då alla jonseredsbor "drar sitt strå till stacken". Omtänksamma stannar kvar och går brandvakt halva natten. Även till denna fest kommer många "utsocknes".

Jonsered har en ambitiös hembygdsförening. Den startade 1981 och ursprunget var egentligen en studiecirkel. Föreningen har kvällsmöten i missionskyrkan sista tisdagen varje månad med aktiviteter som föreläsningar och bildvisningar. De disponerar lokaler i Porthuset, vilket har blivit som ett litet museum med öppettider för allmänheten på helgerna. Hembygdsföreningen var i höstas aktiv vid firandet av järnvägens 150-års jubileum. Stambanans första sträcka gick till Jonsered. Föreningen ordnar dessutom med marknader och guidade promenader genom samhället.

Den enda biografen i Partille finns i Jonsered, Göta Bio, och ligger i Ordenshuset. Godtemplarlogen 932 Göta bildades år 1900 och Ordenshuset invigdes 1914 som den enda byggnad ej tillhörig Jonsereds fabriker. Lokalen blev viktig för Jonsereds musik- och kulturliv här gavs konserter, teaterföreställningar och filmvisningar. Biografverksamheten lever vidare och drivs numera av en ideell förening Götas vänner. Lokalerna hyrs även ut till andra sammankomster såsom privata fester; födelsedagar, bröllop m.m..

Här finns så mycket mer som borde omnämnas om utrymme gavs t.ex. alla aktiviteter i idrottshallen och på fotbollsplanerna. I brukssamhällen har det sedan gammalt varit populärt med fotboll och i Jonsered har det producerats många internationellt kända fotbollsspelare, från brukets tid och framåt. Nu är det år 2007, men som avslutning vill jag blicka några år tillbaka till något som kanske kan kallas Jonseredsandan.

I idrottshallen firade jonseredsborna ett bejublat millenieskifte tillsammans, uppskattningsvis deltog femhundra personer. Hela hallen hade smyckats till en enda glittrande sal av en i Jonsered boende konstnär med hjälp av hennes grannar.

Hej Albin!

Maj 2017

Jag har nu varit och besökt A L i Hallebacken, Jonsered. Numera är hon gammal och skröplig och håller sig bara med små bjäbbiga hundar, inte är det som förr. Ja, hon orkade i alla fall guida mig runt i samhället. Här har mycket förändrats sedan jag var här senast. Tyvärr misslyckades kommunen i sina ambitioner med projektet Vision Jonsered. Där de tillsammans med Göteborgs Universitet, Länsstyrelsen, Bohusläns museum, Västra Götalandsregionen m. fl. sökte EU-medel för att göra Jonsered till ett industrihistoriskt intressant besöksmål och på sikt även få det till ett av UNESCOs världsarv. Kommunen blev av ekonomiska skäl tvungen att ge upp sin guldklimp och ögonsten och fick istället satsa på industri och bostäder. Så började förändringen.

Vi startade vår vandring i Hallebacken, du vet de röda husen byggda mellan 1909 och 1915 i nationalromantisk stil. Här fick en familj bygglov för en tillbyggnad av sitt lilla röda hus. Det blev starka protester från andra boende inom området som också ville bygga ut. Det ena bygglovet efter det andra gavs och tillslut hade området förändrats i så hög grad att kommunen och länsstyrelsen rev upp detaljplanen. Q-märkningen och prickarna i tomterna försvann och nu blev det fritt fram att bygga. En granne till A L rev sitt hus och byggde sig en stor villa istället. Grannarna hade tidigare klagat över att de gamla husen var obekväma att bo i. Den tidigare detaljplanen var sträng, där stod det: "Området är en mycket fin exponent för sin tids arkitektur och representerar en unik byggnadsinsats, varför det bör bevaras oförändrat, även om detta kan medföra svårigheter för dem som bor i området att kunna erhålla fullgod modern standard i sina lägenheter."

Vi tog en titt bort mot Högshall. Över trädkronorna stack de nya hyreshusen upp. De består av tre femvåningshus på ängen ner mot Sävåån. Nu går där inga kvigor mer och betar. A L berättade att det även finns likadana femvåningshus på gårdarna i Bokedalen, där förr vildsvinen gick och bökade. Det har tydligen varit inskränkningar i marker som Kåhögsbonden arrenderade.

För att förenkla för den tunga trafiken att ta sig ner till fabriksområdet har nu den väg blivit byggd, som var på tal i början av seklet. Den går över Manereds ängar där det förr firades påsk och midsommar. Garagen till de närmaste radhusen fick rivas och den ena läktaren inne på fotbollsplanen fick flyttas för att ge plats åt vägen.

Efter att platsen för arbetstunneln, där bergsmassorna skulle fraktas bort från byggandet av Lerums kommuns avloppstunnel, förlades intill Amerika (kolonistugeområdet) blev naturmiljön här så förändrad att det bara varit fritt fram. Ett nytt Jonseredsmot har byggts upp vid kyrkogården. Det skall betjäna den tunga trafiken till det nya industriområdet uppe i Jeriko (området mellan Jonsered och Lerum) samt för de boende i radhusområdet Mossen. Åt andra hållet går nu en allmän väg som förbinder E 20 med E 40, alltså en länk mellan Alingsås och Borås. Här har även ett stort bostadsområde vuxit fram inne i skogen, det heter Råhult.

I idrottshallen firade jonseredsborna ett bejublat millenieskifte tillsammans, uppskattningsvis deltog femhundra personer. Hela hallen hade smyckats till en enda glittrande sal av en i Jonsered boende konstnär med hjälp av hennes grannar.

Mer tråkigheter är att universitetet inte hade råd att vara kvar på herrgården. Den amerikanska kosmetikerfirman som tidigare var intresserade av att köpa herrgården, hyr tills vidare in sig. De har satt upp stora reklamskyltar i grälla färger inom området.

Men kanske är detta det kusligaste av allt; laxen är död. En fabrik längre upp rådde göra ett utsläpp, det var den mänskliga faktorn som falerade. Den berömda atlantlaxen i Sävåån dog och här som det tidigare fanns Sveriges renaste laxvatten.

Jonsereds Herrgård

Hjärtliga hälsningar från Bella

Litteratur:

- Ambjörnsson, Ronny 1984: Socialismens idéhistoria. Gidlunds. Stockholm.
- Arvidsson, Kerstin & Lindholm, Ann mfl 1981: Ohs bruk - ett samhälle i tiden? Red Eva Londos. Jönköpings läns museum. Rapport nr 1.
- Andersson, Bo 2005: Det patriarkaliska mönstersamhället. I: Overland, Viveka & Frank, Anders (red) Jonsered - stenåldersboplats, bruksort, kunskapssamhälle. Bohusläns Museums Förlag. Uddevalla.
- Berglund-Lake Håkan 2001: Livet äger rum. Försörjning och platstagande i norrländska sågverkssamhällen. Skrifter från Etnologiska avdelningen Uppsala universitet.
- Carlsson, Anders 2005: Musiklivet runt en brukspatron och hans samhälle. I: Overland, Viveka & Frank, Anders (red) Jonsered - stenåldersboplats, bruksort, kunskapssamhälle. Bohusläns Museums Förlag. Uddevalla.
- Carlsson, Helene 1992: Fabriksorten och trädgårdssamhället Jonsered. Råd och anvisningar för bevarande. Kulturhistorisk utredning Bohusläns museum 1992.
- Eriksson, Agneta & Overland, Viveka 1987: Jonsered. Industrin och samhället. Byggnadsinventering. Bergdahl Bulukin, Ewa (red) Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Rapport nr 19.
- Fritz, Martin 2005: Jonsereds fabriker. I: Overland, Viveka & Frank, Anders (red) Jonsered - stenåldersboplats, bruksort, kunskapssamhälle. Bohusläns Museums Förlag. Uddevalla.
- Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar 1972: Land och stad. Svenska samhällestyper och livsformer från medeltid till nutid. Gleerup. Lund.
- Karlsson, Vivan 1995: Ur Jonsereds historia och folkliv. A- uppsats Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Raeder-Borgström, Anne 1976: Jonsered. De sociala institutionerna, särskilt under 1900-talets början. C-uppsats, Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Tersman, Åke 2005: Jonsered. En vandring genom kulturrepoken i Sävåns dalgång. Bokförlaget Gullringen. Sävedalen.
- Wennås, Olof 2005: Liv och lära i kyrkor och kapell. I: Overland, Viveka & Frank, Anders (red) Jonsered - stenåldersboplats, bruksort, kunskapssamhälle. Bohusläns Museums Förlag. Uddevalla.
- Åkesson, Berit 1975: Kring Manereds gap. En bok om Jonsered. Partille kommuns kulturnämnd.

Tidningar och broschyrer:

- Partille Tidning
- Tidningen Partille/Sävedalen
- Partille 07/08. Kultur- fritids- och turistguide. Partille kommun.
- Jonsered - en annorlunda värld. Jonsereds Hembygdsförening.
- Förslag till stadsplan för del av Partille kommun i Göteborgs- och Bohus län, Jonsered. Beslut 1982-12-21, akt 559.

FLYGMOTORTILLVERKNING I TROLLHÄTTAN

Omständigheter och händelse

Försvarsbeslutet 1925 innebar en betydande förändring och nedrustning av det militära försvaret. I ljuset av det förödande världskriget några år tidigare ansåg man att det inte förelåg några rimliga hot mot landet under överskådlig tid. Trots nedskärningarna ansåg man dock att det var viktigt att bygga upp ett ordentligt flygvapen och försvarsbeslutet 1925 innebar starten för ett organiserat flygvapen i Sverige.

Ingen inhemsk produktion

Vid denna tid fanns det ingen större produktion av flygplan i landet, framför allt inte tillräckligt för att bygga upp ett flygvapen med svenskbyggda flygplan. Det var därför nödvändigt att köpa flygplan från något annat land vilket inte var en idealisk situation för ett alliansfritt land. Som ett led i uppbyggnaden av ett svenskt flygvapen beslutades att det skulle startas en produktion av flygmotorer.

Det var inte självklart vilket eller vilka företag som skulle få i uppdrag att starta flygmotortillverkningen. Det fanns sju företag som var aktuella och en av dem var Nohab. Trollhättans ledande industriföretag, Nohab, hade sedan den stora lokorden till Sovjetunionen, betydande problem med orderingången och lönsamhet. Under några år under 1920-talet sjönk antalet anställda på Nohab från en bra bit över 2000 till knappt 400 som lägst. Företaget letade desperat efter nya marknader och produkter för att kunna utnyttja den stora anläggning, och den kompetens, som fanns. Bland annat hade man startat ett samarbete med Bofors, som under hela 1900-talet var en av landets ledande försvarsindustrier. Bofors förlade en del tillverkning vid Nohab, då det behövdes tillgång till en större produktionskapacitet än vad Bofors själva hade. Bland annat utvecklade Nohab under 1920-talet traktorer (till artilleriet), men det var bara ett mindre antal som producerades.

Konkurrens om flygmotortillverkning

Självla beslutet att lägga flygmotortillverkningen på Nohab skedde i konkurrens med andra företag och det var stora aktörer på statlig och finansiell nivå som tog beslutet om att flygmotortillverkningen skulle förläggas i Trollhättan. Beslutet att välja Trollhättan togs även om man fått in billigare anbud från andra företag. Varför var det så? Ansåg man att Nohab var kvalitativt bättre, fanns det regionapolitiska skäl, berodde det på Bofors eller andra finansiella aktörers inflytanden?

Etableringen av flygmotortillverkning i Trollhättan hade inte kommit tillstånd utan ett statligt engagemang och stöd av stora finansiella aktörer. Det var en kombination av lokala förutsättningar, Nohabs kompetens och resurser, och nationella omständigheter, försvarsbeslut, industriella och finansiella förhållanden och inte minst det geografiska läget, som möjliggjorde etableringen av en flygmotorfabrik i Trollhättan. Flygmotortillverkning inleddes formellt genom en beställning från statliga Flygstyrelsen 1930 och produktionen etablerades inledningsvis i Nohabs lokaler, byggnad 31.

Verksamheten utökas

Under 1930-talet innebar ökande internationella spänningar och att behovet av en inhemsk flygplans produktion blev allt tydligare. När Bofors köpte Nohab 1936 ökade den militära delen av tillverkningen och beslut togs att utvidga flygmotortillverkningen till att gälla hela flygplan.

Saab bildas

Genom ett samarbete med Svenska Järnvägsverkstäder AB i Linköping, som redan hade sysslat en del med flygplanstillverkning, bildades 1937 Svenska Aeroplan AB (Saab) med det konkreta syftet att leverera flygplan till det svenska försvaret. Saab etablerades i Linköping men också i nya lokaler på Malögaområdet, i anslutning till den nybyggda flygplatsen och Nohab Flygmotorfabriker AB.

Saab övertog en kortare period Nohab Flygmotorfabriker AB, innan det 1941 köptes av Volvo och fick namnet Svenska Flygmotor (senare Volvo Flygmotor, respektive Volvo Aero). Bofors fortsatte dock att ha en stor aktiepost i Flygmotor fram till 1969 då Volvo blev ensamägare.

Det är viktigt att förstå att etableringen av Nohab Flygmotorfabriker AB och Saab och uppbyggandet av en svenska flygplanstillverkning gjordes på uppdrag av staten, i militära syften och med medverkan av finansmannen Axel Wenner-Gren, Statens ambition om att ha en omfattande nationell försvarsindustri var avgörande förutsättningar för att såväl Nohab Flygmotorfabriker AB som Saab etablerades i Trollhättan.

Utvecklingsarbete på Flygmotor. Bildkälla: Innovatum Bildarkiv

Från militära motorer till civila motordelar

Flygmotorfabriken i Trollhättan var i sitt uppbyggnadsskede helt styrt av de militära beställningarna och kom att fortsätta att vara det under lång tid. Utveckling, konstruktion

produktion och underhåll av flygmotorer till det svenska luftförsvaret var företagets huvuduppgift fram till 1980-talet, då en omfattande omställning till civil produktion tog fart.

Ramavtal

Denna tydliga militära inriktning gav speciella förutsättningar och formade i hög utsträckning företagets utveckling. De militära beställningarna skedde från 1940 i form av s.k. ramavtal där grunderna för finansiering, motortyper, produktion och leveranser lades fast. I dessa ramavtal ingick betydande medel för utveckling av motorer vilket gav Flygmotor en speciell position. Utvecklingsavdelningen, där hög teknisk kompetens krävdes, blev en stor del av företagets verksamhet. Andelen ingenjörer och forskare har varit mycket hög genom att det fanns en långsiktig finansiering där mycket tid och resurser behövde läggas på utvecklingsarbete.

Skyddat från konkurrens

Flygmotor har inte producerats till en öppen marknad utan i hög utsträckning till en enskild och långsiktig kund. De olika motortyperna har utvecklats inom ramavtal som gett långsiktighet och god finansiering. Flygmotor har i detta avseende varit en skyddad verksamhet, under lång tid ej utsatt för samma typ av konkurrens som de många av de andra stora industrierna. Så länge Saab tillverkade flygplan gällde också liknande förhållanden för detta företag.

Breddad verksamhet

Flygmotor försökte även utveckla andra produkter, dels som följer av den militära utvecklingsverksamheten, dels för att bredda sin verksamhet inom det civila området. 1946 förvärvades Grafiska Maskin AB (GMA) och man inledde en produktion av tryckpressar. Verksamheten blev ingen stor framgång, även om man sålde tryckpressar över stora delar av världen, och GMA övertogs 1969 av Nohab. En annan del av Flygmotors verksamhet som utvecklades handlade om hydraulik. Denna del avknoppades 1983 och blev efter samgående 1992 VOAC Hydraulics för att 1996 köpas av Parker Hannifin Corp. Ytterligare avknoppningar gjordes inom dieselmotorkomponenter, energilagringssystem och värmare. Det finns också flera teknikföretag i Trollhättan som startats av för detta anställda på Flygmotor vilket betonar företagets betydelse för teknisk och industriell utveckling i Trollhättan. Det är i hög utsträckning på grund av att det funnits stora resurser till utveckling, främst genom de militära beställningarna, som nya produkter, verksamhetsområden och avknoppningar uppstått. Detta betonar också den kontinuitet som funnits i Trollhättans industriella utveckling, där utgångspunkten varit Nohab.

Militär och civil produktion - besvärlig balansgång

Det har tidvis varit en besvärlig balansgång för Flygmotor mellan militär och civil produktion. Den militära delen var länge helt dominerande men det fanns perioder där det var viktigt att kunna fylla ut och komplettera med civil produktion. Relationen mellan militär och civil produktion har under de senaste decennierna helt förändrat på Flygmotor (Volvo Aero Corporation, VAC).

Övergång till civil produktion

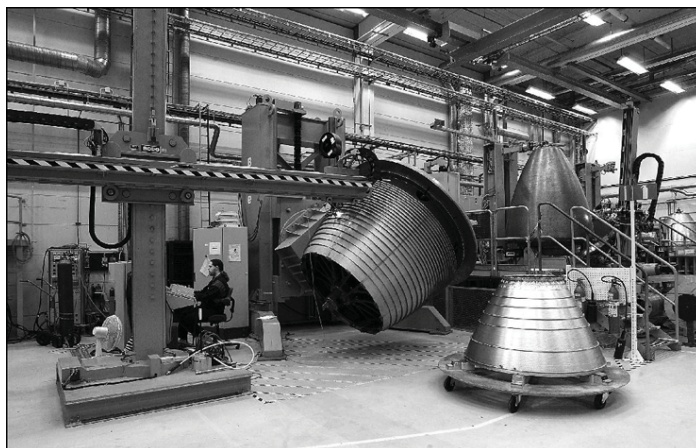
I och med att kalla kriget avslutades och Sveriges inträde i EU så har landets säkerhetspolitiska läge såväl som dess försvarspolitik förändrats. Från att relationen tidigare har varit 90 % militär produktion och 10 % civil har situationen idag blivit den omvänd Volvo Aero kan inte längre förlita sig på omfattande och långsiktiga utvecklingsavtal med staten för att utveckla flygmotorer till det svenska försvaret. Företaget är idag i en helt annan situation då det inom flyg- och rymdområdet opererar på en global och konkurrensutsatt marknad. Effekterna av denna nya situation, som Volvo Aero ändå klarat bra, blev tydlig efter attentatet i USA den 11/10 2003 då hela flygindustrin blev en krisbransch.

Under de senaste decennierna, sedan 1980-talet, har en rad civila verksamhetsområden tydliggjorts inom Volvo Aero; rymd, civila flygmotorkomponenter, gasturbiner, support och service/motorunderhåll.

Volvo Aero utvecklar inte längre några egna motortyper, vare sig militära eller civila. Istället ingår man i olika samarbeten på en global marknad där företaget specialiserat sig på att utveckla vissa komponenter i flyg- och rymdmotorer. I dag finns delar som Volvo Aero producerat i 80 % av alla nya stora flygmotorer.

Konsekvenser av ramavtalen

Vad innebar då de långsiktiga ramavtalen med staten, de stora tillgången på utvecklingsmedel och den i hög utsträckning skyddade verksamhet som bedrivits på Volvo Aero? Företaget var i flera avseenden en speciell arbetsplats där arbetsförhållanden, arbetsmiljö och produktionssystem vara annorlunda jämfört med många andra företag. Utveckling, tester och prov var en mycket stor del av verksamheten och andelen ingenjörer och forskare har länge varit hög på Volvo Aero. Produkterna, flygmotorer, görs inte i stora serier utan i ett begränsat antal, jämfört exempelvis med biltillverkning, och därför har någon löpandebandsprincip inte används. Kraven på kvalitet, material, hållfasthet och prestanda har varit stora när nya motorer utvecklats och tillverkats.

Tillverkning av delar till flygmotorer, Volvo Aero. Bildkälla: Volvo Aero.

Hur har det varit att arbeta på Volvo Aero? På vilka sätt har arbete på Volvo Aero skiljt sig från arbete på många av de andra industrierna i Trollhättan? Alla verksamheter under 1900-talet har på olika sätt genomgått olika teknikskiften och ändrade arbetsprocesser. Detta kan ha underlättat arbetet på många sätt men kan också ha varit smärtsamt om omställningarna varit dramatiska eller lett till avskedanden. Då Volvo Aero har varit stark teknik- och utvecklingsberoende kan dessa skiften ha varit speciellt påtagliga även om fram till 1990-talet inte ledde till några mer omfattande neddragningar inom företaget.

Två exempel på teknikskiften är övergången från propellermotorer till jetmotorer samt den datorisering och automatisering som produktionen genomgick under senare delen av 1900-talet. Det förstnämnda handlar om att produkten förändras medan den andra handlar om arbets- och produktionsprocessen. Båda processerna var nödvändiga och omvälvande för såväl företag som anställda och det förändrade företagets fortsatta utveckling.

Ett tredje område som påverkat företaget är kvalitetsverksamhetens utveckling. Från att i tidiga år haft en stor kontrollavdelning har kvalitetsarbetet numera integrerats i produktionen.

Flygmotor och arbetsmarknaden i Trollhättan

Flygmotor kan i flera avseenden se som en fortsättning och utveckling av den produktion, och det arbetssätt som fanns på Nohab. Det har handlat om stora produkter som producerats i mindre serier till specifika kunder, inte massproducerade varor direkt till en konsumentmarknad (som det exempelvis är med bilar eller kläder).

Viktig arbetsplats

Genom den fokus på teknisk utveckling som funnits inom Flygmotor har mycket av kompetensen av forskare eller tekniker hämtats utanför Trollhättan, vilket inneburit mer eller mindre långvarig inflyttning av människor som annars inte skulle ha kommit till Trollhättan. Flygmotor har naturligtvis också varit en mycket viktig arbetsplats för lokalsamhället, den har varit bland de största industriföretagen i staden.

Flygmotor har som arbetsplats dock varit speciell i det avseende att produktionen varit militär och därmed hemlig. Säkerhetsarrangemangen kring många projekt har varit omfattande vilket gjort arbetsförhållandena speciella. Företagsområdet har delats in i slutna respektive öppna områden och bevakning och identifiering av besökare har ständigt funnits.

Personalservice

Liksom på de flesta andra större industrier fanns det en rad verksamheter kring produktionen som handlade om arbetsmiljö och annan service för de anställda. Många av dessa funktioner framkom genom fackligt arbete och krav från de anställda men annat var också företagets initiativ. På Flygmotor handlade det om olika typer av sjukvård till de anställda (senare även tandvård), försäkringar, olika sociala verksamheter med mera. Detta är inte på något vis unikt för Flygmotor men en viktig del för hur anställda uppfatta arbetsplatsen

Minskat socialt engagemang

Det finns en tydlig trend under senare delen av 1900-talet att företagen i allt mindre utsträckning engagerar sig i funktioner som ligger utanför kärnverksamheten. Det handlar om att företagen lagt ut exempelvis hälsovård, restaurangverksamhet och datasupport på externa företag samt att man generellt minskat på de sociala aktiviteterna. Företagens syn på de anställda har förändrats liksom även de anställdas syn på företaget.

Det förväntas idag inte att man skall vara kvar på ett och samma företag en lång tid, att vara det troget. Arbetskraften idag är mer rörlig än vad den var för låt säga 50 år sedan och förhållandet mellan olika grupper på arbetsmarknaden har förändrats. Det som tidigare på olika sätt avhandlades och beslutades lokalt inom de olika företagen (inom rådande maktstrukturer) har sedan senare delen av 1900-talet allt mer reglerats genom lagstiftning eller generella avtal.

Långa anställningar och stark företagskultur

Dessa allmänna trender på arbetsmarknaden har haft tydliga uttryck i Trollhättan. Längre var det vanligt att man arbetar många år inom samma företag, även när arbetsförhållandena var svåra. Det finns många i Trollhättan med 30-, 40- eller till och med 50 års arbete inom samma företag. Flygmotor var i detta sammanhang inget undantag utan det är snarare så att företags lite speciella karaktär (när det gäller säkerhet, utveckling och kvalitetskrav) har stimulerat långa anställningar. Detta möjliggör en stark samhörighet mellan företag och anställd och en stark företagskultur, vilket kan vara positivt men också ha negativa konsekvenser i form av stelhet och stagnation.

Staten och Trollhättan

Detta statliga engagemang i Trollhättan är en central del av stadens utveckling. Staten har varit en aktiv part beslutsfattare i de flesta stora verksamheter och projekt som etablerats i Trollhättan. Den har i någon form tagit initiativ till finansierat samt genomfört projekt och verksamheter. Det är de lokala omständigheterna i Trollhättan, vare sig det är älven och fallen eller att det fanns en kvalificerad mekanisk verkstad i form av Nohab som avgjort att staten satsat så mycket i området.

Trollhättans utveckling bygger i hög utsträckning på tillämpningar av nya landvinningar inom vetenskap och teknik. Olika tekniska utvecklingsblock kring kanaler (slussarna), järnväg (Nohab), el och vattenkraft (kraftstationerna, Vattenfall, elberoende industrier), försvarsindustri (Flygmotor, Saab) och bilism (Saab) har starkt påverkat Trollhättan. I alla dessa utvecklingsblock har staten varit en viktig, och ofta helt ledande aktör. Däremot är det en öppen, och mycket intressant fråga, hur den statliga påverkan mer konkret påverkade stadens utveckling och vilka betydelser det har för nutid och framtid.

Texten hämtad ur utställningskatalog för Hållplatser ? händelser som formade staden på Innovatum Science Center. /Henrik Olsson

INDUSTRIHISTORISK WEBBPORTAL

Industrihistoria.se är en industrihistorisk webbportal för Västra Götaland. Webbportalen koncentrerar sig på tiden 1800-talet och framåt lyfter fram industrihistoriska besöksmål, arbetslivsmuseer och evenemang. Du hittar också levnadsöden och länkar till foto- och filmarkiv. Webbplatsen har tagits fram av Innovatum Science Center, Forsviks industriminnen och Textil-museet i Borås, i samarbete med Västsvenska turistrådet. Webbadressen är <http://www.industrihistoria.se>

ANNONS

Industrihistoria i Väst söker efter en webbmaster som för en struntsumma kan åta sig att från mail överföra uppgifter, artiklar mm till vår hemsida och hålla den aktuell.

Tag gärna kontakt med föreningens ordförande Per Clemensson, tel 031-206563 eller 0705-206564.

Det är inte någon nackdel om du är intresserad av industrihistoria eller knuten till ett museum eller liknande institution.

Per Clemensson

Göteborgiana

Bokanmälningar av Per Clemensson

Ett spännande område av Göteborgs stad som nyligen behandlats i litteraturen är våra landerier. Gunilla Enhörning har vid Chalmers tekniska högskola 2006 disputerat på ämnet.

"Landerierna i Göteborgs stadsbyggande"

(distribution Gunilla Enhörning 031-401937). Boken ställer och besvarar en rad frågor kring bebyggandet, brukandet och beboendet av vår donationsjord och landerier. Utgångspunkten för avhandlingen är frågan Vad är ett landeri? och den frågan besvaras med hjälp av ett omfattande bild-, kart- och ritningsmaterial. Jämförelse görs även med andra städer. Landerierna behandlas inte landeri för landeri, men med hjälp av ortregistret kan man få en god bild av varje enskilt landeri i olika sammanhang. Boken är fylld av person-, byggnads- och stads-historia och förklaring ges till landeriets särart med utgångspunkt från lagar, förordningar och stadsplaner. Dessutom gav Gunilla vid vårt årsmöte i mars en intressant bild av forskningarna.

En mer allomfattande Göteborgs-bok är *"Ekonomi och musik i 1700-talets Göteborg – en tidsspegel utifrån en samtida dagbok"* som i december 2005 utgavs Göteborgs Stadsmuseum som hyllning till den avgående museichefen Gunnar Dahlström. Boken är författad av Bertil Andersson, Marin Fritz, Jan Ling och Berit Ozolins och har blivit ett stycke utomordentligt vacker Göteborgs-historia med ett överflöd av vackra och unika bilder. Till boken finns bifogad en CD ned 1700-talsmusik och med Patrick Alströmers dagbok. Större delen av källmaterialet finns på landsarkivet i Göteborg och utgörs huvudsakligen av handlingar från Östadsarkivet. I boken kopplas Göteborgs och Stockholms musikhistoria och ekonomiska historia samman och beskrivs utifrån ett internationellt perspektiv.

Slutligen låt mig anmäla tre böcker av en och samma författare:

Christina Dalhede är sedan många år tillbaka forskare vid landsarkivet i Göteborg och är Dr.phil. vid Universitet Augsburg i Bayern och docent i Ekonomisk-historiska institutionen vid Handelshögskolan vid Göteborgs Universitet.

Hon har utgivet en rad böcker och vetenskapliga artiklar. I bokverket

"Handelsfamiljer på Stormaktstidens Europamarknad, 1-3" (utkommen 2001)

kartlägger hon grundligt handelsstäder och handelsfamiljer i Sverige och Europa under 1600-talet med delvis utgångspunkt från Göteborg och dess bolagsjournaler. I en CD har lagts en rad spånor från forskningsverkstaden som t ex en rad register över lastdelägare, skeppare, fartyg 1638-1700

(databasen Resor och Resande). Mängden register imponerar, liksom den

noggranna redovisningen i övrigt av materialet. Av stort intresse är redogörelsen för Litterära institutioner i Antwerpen med Fuggers konstsamling och naturligtvis Kapitlet Familjer i Göteborg med redovisning av deras kontaktnät och deras varubestånd. Med utgångspunkt från detta arbete har Christina Dalhede 2005 utgivit som en projektrapport "Tolagsjournaler under tidigmodern tid i Göteborg. Källmaterial och möjligheter". Av naturliga skäl är detta ett häfte i min smak; en arkivguide författad av en forskare som använt materialet. Den är dessutom föredömligt utformad med exempel på tillämpningar som gör att man får tårar i ögonen. Den omfattar tiden 1638-1857 och utgör arkivmässigt en lång och obruten serie. För en släktforskare är detta hjälpmedel och arkivmaterialet är för en forskare med handelsmän i släkten oundgängligt.

År 2006 har så Dalhede utkommit med del 4-5 av "Handelsfamiljer på Stormakts-tidens Europamarknad" med underrubriken "Viner Kvinnor Kapital. En 1600-talshandel med potential? Fjärrhandelsfamiljerna Jeronimus Möller i Lübeck och Sibrant Valck i Göteborg". I denna bok är redovisningen för familjen Valck i Göteborg högst intressant med tanke på vilken omfattning av uppgifter som man kan utforska med kunskap, enträgenhet och skicklighet. Man undrar stilsamt vad 1.arkivarien Sven Hallström, den förste uttolkaren av den Valckska räkenskapsboken i Ekmansarkivet på 1940-talet, hade tyckt? Person- och varuregister, släktöversikter och käll- och litteraturförteckningar är samlade till en CD i den bakre pärmen.

Höstens industrihistoriska program

1. Författaren och ekonom-historikern Jan Jörnmark berättar under rubriken

Övergivna platser – en bildresa genom en glömd industrihistoria.

Tid: tisdagen den 16 oktober kl 1800

Lokal: Lilla Hörsalen Humanisten Göteborgs Universitet (vid Näckrosdammen)

Vår föredragshållare den 16 oktober Jan Jörnmark har på Historiska Media utgivit Övergivna platser. Han är docent i ekonomisk historia och arbetar vid Chalmers och Handelshögskolan i Göteborg. Han har skrivit en rad böcker om internationell företagsamhet och globalisering och hans hemsida (www.jornmark.se) har blivit en mötesplats för forskare och ämter med intresse för övergivna och bortglömda miljöer. I sin bok skildrar han i text och bild en rad skilda miljöer i Sverige. Hans baksidetext är så välskriven att den bör citeras. Överallt i Sverige finns övergivna platser som är tydliga påminnelser om vår nutida historia. I Småland står en folkpark som under sina glansdagar bjöd på uppträdanden med de främsta artisterna. Idag är dansbanan öde. På en ö norr om Göteborg ligger resterna av en semesterby som ingen längre besöker. I Uppland står hyreshusruiner som konkreta exempel på miljonprogrammets brutala filosofi. På det tomma bruket i Östergötland är det enda tecknet på den tidigare produktionen blixtlåsen som nuförtiden ligger utslängda på golvet. I Övergivna platser presenteras den ena mer häpnadsväckande platsen än den andra. Med skarpsinniga texter och fascinerande fotografier lotsar Jan Jörnmark oss genom ett svunnet Sverige, från konsumtions- och fritidssamhällets uppgång och omvandling till industriernas storhetstid och fall. Boken är en spännande och skakande dokumentation och dess tema överensstämmer väl med vår förenings nutidsarkeologiska uppfattning vad rör industrihistorien, dvs för en riktig och kraftfull dokumentation krävs kvarlevor i form av miljö, produkter mm, samtida vittnesmål och bevarade arkivhandlingar.

2. VOLVO MUSEUM i Arendal. Visning av museichef Sten-Åke Lyngholm. Kaffe med tilltugg.

Tid: torsdagen den 6 december kl 1400-1700.

Lokal: Volvo Museum Arendal skans. Bil Öckerö-vägen mot Arendal eller Buss nr 32 fr Eketrägatan (spårvagn 5 kl 1320 fr Brunnsparken till Eketrägatan), hemsida www.volovomuseum.se

Anmälan till: Per Clemensson tel 031-20 65 63 och mail per@clemensson.net eller Björn Ohlsson tel 031-786 45 42

Industrihistoria i Västs medlemmar är också inbjudna till följande föredrag i höst, som anordnas av Etnologiska föreningen i Västsverige och Centrum för arbetarkultur.

The Gothenburg System - Jörgen Linder - 25/10 kl 18.00

Kommunfullmäktiges ordförande Jörgen Linder berättar om hur Göteborgssystemet, som skapades för att minska superiet i Sverige, spreds till Skottlands pubar, och vad det har betytt för banden mellan Göteborg och Skottland.

På The Gothenburg Day den 23 juli gjorde han sitt senaste besök på puben The Prestoungrange Gothenburg i Prestonpans, öster om Edinburgh, då han förärades med en specialdesignad kilt.

Arrangör: Etnologiska föreningen och Centrum för arbetarhistoria.

Tid: Torsdagen den 25/10 kl 18.00

Plats: Sal L 100. Etnologiska institutionen, Lennart Torstenssonsgata 8.

Folkhemmets barnkläder - Viveka Berggren Torell - 26/11 kl 18.00

Viveka Berggren Torell, som skrivit avhandlingen Folkhemmets barnkläder, kommer att berätta och visa bilder om hur folkhemstidens idéer om barn materialiserades i barnkläderna under tiden ca 1920-1950.

Tid: Måndagen den 26/11 kl 18.00

Plats: Sal L 308. Etnologiska institutionen, Lennart Torstenssonsgata 8.

Vår medlem

SVARTEBORGS STENCENTER

är beläget i hjärtat av Bohuslän öster om E6: an väg 165 c:a 3 km norr om Dingle. Företaget har sina rötter i stenhuggeriet Brogranit i Brodalen, som grundades av Betil Magnusson på 1950-talet. För 10 år sedan 1997 etablerade Siv Boström sig och breddade och utvecklade företaget med publik verksamhet i form av camping, konferens, konsthantverk, konstgalleri och butik utöver stenhuggeriet, som drivs vidare och utgör förädlare av sten från bohuslänska stenbrott.

Stencentrat lägger sig vinn om att informera om näringen och är öppet för visningar varvid riktiga stenhuggare tillverkar knott eller gatsten. Centrat har öppet för stenhuggardagar och smidesdagar.

Se även bilden på tidningens framsida.

Mer information se www.csr.se.
Se även Svarteborgs Stencenter